

TARTIŖMALI İLMÎ TOPLANTILAR DİZİSİ

Sosyal ve Ferdî İşlevleri Açısından

NAMAZ ve CAMİ

– Tartışmalı İlmî Toplantı –

18 – 19 Ekim 2008

Üsküdar Belediyesi
Altunizade Kültür Merkezi

İstanbul 2009

IX

ASR-I SAADET ve HULEFA-f RÂŞİDİN DÖNEMİNDE CÂMÎ ve İFA ETTİĞİ HİZMETLER

Prof. Dr. Ziya KAZICI'

Müslüman toplumların kültürel ve medeni gelişmesinde önemli rolü bulunan muesseselerden biri de mescid / camidir. Hatta denebilir ki bu yönüyle cami, İslâm müesseselerinin temel kaynaklarından birini teşkil etmektedir. Gerek din, gerekse eğitim-öğretimle ilgili bilgilerin Müslümanlara aktarıldığı bir yer olduğundan onu, İslâm medeniyet parıltılarının dünyaya ışık saçtığı bir mekân olarak görmek mümkündür. İslâm medeniyetinin çıkış noktası olan cami, ilk İslâm toplumunun oluşumunda merkezi bir rol oynamıştır. Nitekim Hz. Peygamber, hicretten sonra vardığı Medine (Yesrib)'de ilk iş olarak bir cami inşa ettirmişti. Böylece o, İslâmî kurumları oluşturmaya camiden başlamış oluyordu. Bunun içindir ki tarih boyunca cami, İslâm müesseseleri için her zaman önemli bir kaynak olarak yerini muhafaza etmiştir. Hatta cami sayesinde birçok yeni şehir kurulduğu gibi, İstanbul, Şam (Dımaşk) ve İskenderiye gibi İslâm öncesine ait tarihi birçok eski büyük şehir de İslâmî bir hüviyet kazanarak Müslüman şehirleri haline geldi.¹

Burada şuna da işaret edelim ki, İslâm şehir mimarisinde en önemli temel yapının cami olması sebebiyle yeni kurulan şehirlerde veya fethedilen beldelerde cami merkezli bir yerleşim oluşmakta idi. Günümüzde hemen her yerleşim merkezinde "Ulu Cami" veya "Cami-i Kebir" denilen merkezi bir caminin oluşu, bu anlayışın bir sonucudur.

* Marmara U. İlahiyat Fakültesi, zkazici@marmara.edu.tr

¹ Fethiye en-Nebravi, *Tārihu'n-Nüzum ve'l-Hadarati'l-İslâmiyye*, Kahire 1981, s. 22.

Gerek Hz. Peygamber, gerekse Hülefa-i Râşidîn döneminde sadece bir ibadet yeri olarak görülmeyen cami, Müslümanların, her konudaki problemlerinin görüşülüp karara bağlandığı bir yerdi. Bu durumu göz önünde bulunduran Müslümanlar, daha İslâm'ın ilk asırlarında "Mescidin Vazifesi" anlayışını çok geniş tutmuşlardı. Nitekim Hz. Peygamber döneminden başlayarak cami, ibadet yeri, ilim tahsil mekânı (mektep, medrese, okul), kaza (yargı) dairesi, ordu karargâhı, elçilerin kabul yeri, sosyal yardımlaşma merkezi, şûra mahalli, misafirhane ve nihayet (günümüz insanına tuhaf gelse de) az da olsa hapishane gibi görevleri yerine getirmekle İslâm müesseseleri arasında önemli yerini almış oluyordu.²

Cami, bu fonksiyonlarını, çok daha sonra gelen Müslüman devletlerde de ifa ediyordu. Sözcüleri asırları aşan uzun ömrü ile Osmanlı Devleti'nde cami, yapı olarak dinî mimarî grubunun başında geliyordu. Osmanlılardaki cami mimarisi, yeni uslûb ve mimarî ekollerin doğmasına da sebep olmuştu. Biz, bu mimarî ekollerden kısaca bahsetmek istiyoruz.

a. Bursa Uslûbu (1325 1501): Bursa'nın fethinden İstanbul'da Bayezid Camii'nin yapılmasına kadar olan devre. Bursa'daki Ulu ve Yeşil Camiler bu mimarînin ilk örnekleridir. Osmanlı mimarisinin bu ilk devresine ait örneklerine Edirne'de de rastlanır. Bu tarz mimarî İstanbul'un fethinden sonra da bir müddet devam etti.

b. Klasik Üslûb (1501-1616): Bâyezid Camii'nden Sultan Ahmet Camii'nin yapılmasına kadar olan dönem. Bu uslûbun ilk eseri Bâyezid Camiidir. Bu cami ile birlikte yeni bir mimarî tarz ortaya çıktı. Camiin planı, Bursa'daki Yeşil Cami'in ilkel şeklini korumakla birlikte kubbeyi büyütmüş; bunu, binanın kalın duvarlarına dayandıracak yerde dört büyük ve kalın sütuna istinad ettirmiştir. Bu düzen, mimara yan sahnlar elde etme imkânı vermiştir. Sultan Selim Camii (1522), Süleymaniye Camii (1549-1557), Şehzade Camii, Edirne Selimiye Camii bu uslûbun örneklerindendir.

c. Yenileştirilen Klasik Uslûb (1616-1703): Bu tarz mimarinin ilk örneği Sultan Ahmed Camii'dir. Bu ekol, Sultan III. Ahmed dönemine kadar devam eder.

² Tarih boyunca camilerin gördükleri hizmet hakkında daha geniş bilgi için bkz. Ahmet Önkal, "Asr-ı Saadette Mescidin Önemi ve Yaptığı Görevler" *Diyanet Dergisi* (1983), XIX / 3, 49 - 55; Ziya Kazıcı, *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, İstanbul 1995, s. 20 - 28; Mustafa Ağırman, *Hz. Muhammed (S.A.V.) Devrinde Mescid ve Fonksiyonları*, İstanbul 1997, s. 111 - 182; Hüseyin Emin, "el-Mescid ve Eserûhû fi Tatviri't-Ta'lim" *Şam Üniversitesi Dîrâsât Târihiye Mecmuası* (1981), V, 5 - 13.

d. Lâle Devri Üslûbu (1703–1730): Sultan III. Ahmed devri. Bu devrin mimarî bazı eserleri: III. Ahmed Çeşmesi ile Azapkapı çeşmesidir.

e. Barok Üslûbu (1730–1808): Sultan I. Mahmud ve Sultan III. Selim devirleri. Avrupadan getirilen eşya ve gelen turistler, Müslüman Türklerin zevklerinde büyük bir değişikliğin meydana gelmesine sebep oldular. Artık Müslüman Türk sanatçısı da Rönesans'tan etkilenmeye başladı. Eski motifleri bırakan sanatçılar, Rönesans eserlerinde yeni birtakım fikirler buldular. Onun için yavaş klasik usûllerden uzaklaşıldı. Mimar Sinan ekolünün alışılmış şekilleri ve lâle motifleri terk edildi. Bununla beraber Türk sanatçıları bu üslûbu kendilerine göre yorumladılar. Bu tarz, XIX. yüzyıl başına kadar sürdü. Örnekleri arasında Nur-u Osmaniye Camii (1757), Lâleli Camii (1763), Hamidiye İmâreti, Harem'de Selimiye Camii ve kışlasını sayabiliriz.

f. Ampir Üslûbü (1808–1874): Sultan II. Mahmud ve Abdülmecid ile başlayıp Abdülaziz'in saltanatına kadar sürmüştür. Fransa'da Barok üslûbundan sonra gelen Ampir Üslûbu, Osmanlı ülkesini de etkiledi. Ortaköy Camii ile Dolmabahçe Sarayı Ampir ve barok karışımı bir üslupla inşa edilmişlerdir.

g. Yeni Klasik Üslûp (1874–1930): 1861 yılında Pâdişah olan Sultan Abdülaziz zamanında mimarîde bir çöküntü yaşandı. Avrupa mimarî eserlerinden kopya suretiyle alınan motifler, bu üslupta çokça kullanılmaya başlandı. Konya'da Sultan Abdülaziz'in annesi Pertev Nihal Sultan tarafından yaptırılan Aziziye Camii, İstanbul Aksaray'daki Valide Camii ile 1874 yılında yaptırılan Çırağan Sarayı bu tipte örneklerdir.³

Osmanlı'da Cami, mahallenin idare merkezi ve imamların karargâhı idi. Kendisine verilen Arapça isimden de anlaşılacağı gibi cami, halkı toplayan, bir araya getiren yer veya halkın toplantı yeri mânâsına gelmektedir. Bu yüzden sosyal kurumların başında gelen camiler, hem ibadet yeri, hem hutbe ve vaazlarla halkı eğitip irşad eden bir okul, hem de cemaatin toplu bulunması sebebiyle memleket, muhit ve mahalleye ait işlerin görüşülüp karara bağlandığı mekânlardı. Bu durum ona, sosyal bir yapı olma özelliğini kazandırıyor. Bunun içindir ki Osmanlılarda cami, bir mahallenin odak noktasını teşkil ediyordu. Camilerin etrafında bazen geometrik bir düzen içinde, bazen de yerin özelliğine göre çok defa belli bir estetik dikkate alınarak evler serpiştiriliyordu. Bu evlerden başka en önemli bina medrese idi. Medreseler,

³ Üslûplar hakkında daha geniş bilgi için bkz. Celal Esad Arseven, *Türk Sanatı*, İstanbul 1928, s. 147 – 173.

özel mimarî tarzı bulunan açık bir avlu etrafında ve kare şeklinde dizilen küçük kubbeli odalardan oluşan zarif ve ağırbaşlı eserlerdir. Bu binalardan birkaçı bir cami etrafında sıralanınca bunlara kütüphane gibi yardımcı tesisler de ekleniyordu. Bu da mahallede bir lise, bir yüksek okul ve hatta üniversite kampüsüne benzer bir ortamın meydana gelmesine sebep oluyordu.⁴

“Allah’ın mescidlerini, ancak Allah’a ve ahiret gününe inanan, namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren ve Allah’tan başkasından korkmayan kimseler imar eder”⁵ âyetine gönülden inanan insanların samimiyeti, kısa zamanda birçok mescid ve cami inşaatını sağladı. Bu samimiyet ve coşku mimar ve ustalarda da aynı şekilde var olunca ortaya, sıradan bir imar faaliyetinin ötesinde, ibadet aşkıyla yapılmış âbide eserler meydana çıkmasını sağlıyordu. Nitekim Ahmet Hamdi Tanpınar “Beş Şehir” adlı eserinde bu durumu şu sözleriyle dile getirmektedir: “Cedlerimiz inşa etmiyorlar, ibadet ediyorlardı. Maddeye geçmesini ısrarla istedikleri bir ruh ve imanları vardı. Taş, ellerinde canlanıyor, bir ruh parçası kesiliyordu. Duvar, kubbe, kemer, mihrap, çini, hepsi Yeşil’de dua eder, Muradiye’de düşünür ve Yıldırım’da harekete hazır, göklerin derinliğine susamış bir kartal hamlesiyle ovanın üstünde bekler. Hepsinde tek bir ruh terennüm eder.

“Ah bu eski sanatkârlar ve her dokundukları şeyi değiştiren, en eski bir unsurdan yepyeni bir âlem yapan sanat mucizeleri! Dedelerimiz bu mucize ile ve onun etrafına taşıdığı imanla Bursa’nın ve İstanbul’un çehresini değiştirdiler. Onları yarım asır içinde hâlis Türk ve Müslüman yaptılar. Yirmi otuz senelik bir zaman içinde Bursa’nın ve İstanbul’un yıkılmış Şarkî Roma (Doğu Roma = Bizans) manzarası ortadan silindi ve yerini camileri, medreseleri, hanlarıyla yumuşak çizgili, elastikî hamleli, kullandığı malzemenin güzellik şuurunda kıskanç, yapıldığı şehrin iklimine aynı unsurdan denecek kadar uygun bir mimarî aldı.”⁶

Ahmet Hamdi Tanpınar’ın, “cedlerimiz inşa etmiyorlar ibadet ediyorlardı” şeklindeki sözleri, gerçekten cami inşa edenlerin hem banileri, hem de orada çalışan en alt seviyedeki işçisine varıncaya kadar böyle bir anlayışın içinde olduklarını göstermektedir. Bu, ibadet aşkıyla ortaya çıkmış olan ruh ve iman, kısa süre içinde fethedilen şehirlerdeki abidevî eserlerle kendisini ortaya koymuştu.

⁴ Daha geniş bilgi için bkz. Ziya Kazıcı, *Osmanlıda Eğitim Öğretim*, İstanbul 2004, s. 193.

⁵ Kur’ân, et-Tevbe, 18

⁶ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Beş Şehir*, İstanbul 1969, s. 130 – 131.

Bu ruh ve imanın ortaya koyup meydana getirdiği bir noktaya daha işaret etmek istiyoruz. Bilindiği gibi ibadetlerin büyük bir kısmı, temizlik diye ifade edebileceğimiz "taharet"le mümkündür. Temizlik olmadan ibadetlerin bir kısmı yerine getirilemez. Bundan dolayı temizlik, İslâm'ın önem verdiği belli başlı prensiplerden biridir. Bu sebeple gerek Kur'ân, gerekse Hz. Peygamber'in hadislerinde bu mesele üzerinde ehemmiyetle durulur. Öyle ki temizlik olmadan birçok ibadetin yapılamayacağı emri, her Müslüman'ı hem vücudunu, hem elbisesini, hem de bulunduğu yeri temiz tutmak zorunda bırakır. Bundan dolayı özellikle Osmanlılarda ibadet mahalli olan cami yapılmadan önce, onun inşaatında çalışacak olanların temizlenmesi için hamam yapılıyordu. Gerçekten Evliya Çelebi'nin de işaret ettiği gibi, İstanbul'da Osmanlılar eli ile yapılan ilk hamam, Fatih Sultan Mehmed'in inşa ettirdiği "Irgat Hamamı"dır. Bu hamam, cami inşa edilmeden önce inşa edildi. Çünkü camide çalışacak olan işçiler, önce hamamda gusl etmeliydiler. Ancak bundan sonra cami inşaatına başlamalıydılar.⁷

Şu bir gerçektir ki, Osmanlı döneminde bir şehir, ister fethedilmiş olsun, ister yeni kurulmuş olsun, ona Türk ve Müslüman damgasını vuran en önemli yapı cami idi. Camilerin, tarih boyunca üstlendikleri bu rolü, hemen her yerde görmek mümkündür. Sözelimi Bosna Sancağı'ndaki vakıf hizmetlerinden bahsedilirken bu konuya temasla şöyle denilmektedir: "XVI. yüzyılın sonlarında, en sık ve iyi inşa edilen cami ve mescidlerdir. Dua, manevî eğitim ve halkı yakından ilgilendiren konuların ilanı bu binalarda yapılırdı. Bu yapılar, Yakın Doğu ve İslâmî kentleşmenin giriş noktalarıdır. Cami ve mescidler, bu döneme ait sosyal yaşamın tüm temel bileşenlerini sarmalamakta idi."⁸

Medine'ye hicretten sonra Hz. Peygamber, burada bir mescidin yapılmasına karar verdi. Böyle bir mescid için en uygun yer ise Sehl ve Süheyl adlarında yetim iki çocuğa ait bir arsa idi. Resûlullah bu arsayı 10 dinara satın aldı. Bu arsa üzerinde tuğla ve kerpiçten mamul bir bina inşa edildi. Bu mescidin temeli de Kuba'da olduğu gibi bir nevi merasimle atılmıştı. Hz. Peygamber bu inşaatta sadece bir işçi olarak değil, aynı zamanda bir mühendis mimar olarak da kabiliyet ve iktidarını göstermişti. Bu mescidin ilk ölçüleri 100 x 100 zira' idi. Günümüzde "Mescidu'n-Nebi" adı ile anılan Medine'deki bu ilk camide, üç ayrı bölüm bulunuyordu. Bunlar: Namazın kılınması için

⁷ Osman Nuri Ergin, *Türk Şehirlerinde İmâret Sistemi*, İstanbul 1939, s. 42.

⁸ Hatıdza Car – Drinda, "XVII. Yüzyıl Bosna Sancağında Vakıf Müesseseleri" *Osmanlı*, Ankara 1999, V,64.

büyük bir salon, mektep (okul) vazifesi görmek üzere bir suffa ve Hz. Peygamber'in aile efradı için birkaç küçük oda idi. Hz. Peygamber, mahallelerde ve kabilelerin içinde Müslümanların sayısı artınca buralarda mescidler inşa edilmesini emretti. Bu emrin bir sonucu olarak kısa bir müddet sonra Medine ve çevresinde birçok mescidin yapıldığı görülmektedir. İbn Şebbe, bazılarında Hz. Peygamber'in de namaz kıldığı bu mescidlerin bir kısmının isimlerini vermektedir. Belâzurî'nin nakline göre Mescid-i Nebi ile Mescid-i Kuba dışında Medine'de dokuz mescid bulunuyordu. Buralarda vakit namazları kılınmakla beraber Cuma Namazı sadece Mescid-i Nebi'de kılınıyordu.⁹

Medine'de inşa edilen ilk mescid, çok kısa bir zamanda İslâm'ın, evrensellik, gelişme ve ilerleme özelliklerinin bir sembolü haline geldi. Bu mescid, şuurlu fiillerin icrası ve ibadetlerin yerine getirilmesi (edası) için rûhî bir merkez, devletin iç ve dış ilişkilerini yönlendiren askerî ve siyâsî bir üs; Resûlullah ashabının bir araya geldiği, avlusunda toplantıların yapıldığı, mütevazı minberinden öğretilerin ve konuşmaların sunulduğu bir ilim yuvası ile yasama kurumu, Müslümanların düzen, eşitlik ve dengeli hareket etmeyi öğrendikleri, birlik, kardeşlik ve derli toplu kenetlenmeyi tattıkları sosyal bir kuruluş halini aldı.

Hiç şüphesiz İslâm Devleti'nin, ilk yıllarda malî yönden güçsüz oluşu, içeride ve dışarıda sürekli bir mücadele içinde bulunması, her biri kendine yüklenecek görevi yapacak özel alanlı kurumların daha fazlasının kurulmasına imkân vermiyordu. İşte bu durum mescidi, yığınla vazife ve faaliyet içinde olmasına, sadeliğine rağmen, hükümetin bütün görev ve faaliyetlerinin odağı ve İslâm cemaatinin iç ve dış bütün ilişkilerinde gerçekleştirdiği faaliyetlerin önemli bir parçası haline getirmiştir. Gerçekten de mescidin inşa edilerek ortaya çıkması, aile ve cemaatin sosyal yapısının ilk dokusunu meydana getirmiş, bu doku, ilim, yargı, ibadet, alış veriş ve başka münasebetler yoluyla tek bir fikrî birlik bağlamında, Müslümanların İslâm ile özdeşleşmesinin aracı olarak kendini göstermiştir.¹⁰

Medine'deki cami inşaatıyla mimarî yapı olarak camiin ilk şekli, Araplarda ortaya çıkmış oldu. İlk şeklinden günümüze hiç bir şey kalmayan

⁹ Geniş bilgi için bkz. Buhârî, Sahih, Menâkıbu'l-Ensâr, 45; İbn Hişâm, *es-Siretu'n-Nebeviye*, Kahire (Dâru't-Tevfikîyye, tarihsiz), I, 60; İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübrâ*, Beyrut 1957, I, 239; Ahmet Önkal - Nebi Bozkurt, "Câmi" *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, VII, 48.

¹⁰ Enver el-Cündî, *el-İslâm ve Hareketü't-Tarih*, Kahire 1968, s. 32'den naklen bkz. İmadüddin Halil, *Muhammed Aleyhisselâm*, trc. İsmail Hakkı Sezer, Konya 2003, s. 152 - 153.

Mescid-i nebevî, bir mimarî üslup ve kaideler manzumesi getirmemiştir. Bununla beraber asırlarca devam edecek olan çok direkli cami planını hediye etmiştir. Ayrıca Mescid-i Nebevî, suffasıyla daha sonraki medrese ve tekke-lerin, hücreleriyle meşrûta ve sarayların, su kuyusuyla şadırvanların, gerektiğinde yaralıların tedavi edildiği yer olması hasebiyle hastanelerin, yardımların dağıtım yeri olması ile de imâretlerin habercisi ve öncüsü olmuştur.

Bilindiği gibi İslâmiyet, "Hülefa-i Râşidîn" döneminde geniş bir alana yayılma imkânı buldu. Camiler, özellikle Hz. Ömer'in hilâfeti döneminden itibaren önemli merkezler başta olmak üzere İslâm Dünyası'nın hemen her köşesinde görülmeye başlandı. Daha sonraki fetihlere paralel olarak cami ve mescidler de çoğaldı. Hülefa-i Râşidînden sonra gelen Emevî ve Abbasîler zamanında mescidler sayıca artmakla kalmadılar, aynı zamanda mimarî açıdan da büyük gelişmeler gösterdiler. Daha sonra gelen diğer Müslüman milletler, bu mimarî şekli, memleketlerindeki yerli mimarînin tesiri ve buldukları coğrafyadaki iklimlerin icaplarına, göre az çok değiştirmeye başladılar. Araplardaki ilk cami şekli, ortada bir avlu ve etrafında sütunlarla yapılmış üstü örtülü revaklardan teşekkül etmişti. Mimarî stil olarak cami, Eyyûbîler (1171-1250)'e kadar hemen hemen bu şekilde devam etmişti.

Hz. Peygamber'in, Medine'ye hicreti ile başlayan cami inşaatı, Hz. Ömer devrinden itibaren önemli merkezler başta olmak üzere İslâm Dünyası'nın hemen her tarafında görülmeye başlandı. Fetihlere paralel olarak İslâm topraklarındaki camiler de çoğaldı. Âdeta, Müslümanların fethettikleri her yerde ve kurdukları her köy ve kasabada bir veya daha fazla mescid yaptırmak, bir prensip haline geldi. Bir bölge, şehir, kasaba veya köyde camiın bulunması ile o yerleşim yerinin İslâm ülkesine dâhil edildiği ve halkının da Müslümanların yönetiminde olduğu açıklanmış oluyordu. Nitekim Hz. Ömer'in, fethedilen bölgelerin valilerine, meselâ Basra Valisi Ebû Mûsa el-Eş'arî'ye "Cuma Namazı için bir mescid, kabileler için de ayrı ayrı mescidler yaptırmasını ve Cuma günü herkesin Cuma Mescidi'nde toplanmasını yazdığı; benzer bir tamimi, Kûfe Valisi Sa'd b. Ebi Vakkas'a ve Mısır Valisi Amr b. As'a da gönderdiği bilinmektedir.¹¹

Bütün İslâm Ülkeleri ile Müslümanların bir süre de olsa hâkim oldukları yerlerde yapılan camiler, günümüzde olduğu gibi mimarî bakımından birbirlerinden farklı özellikler gösteriyordu. Mimarî alandaki gelişmişlik ile iklim ve kültürün, bu farklılıkta büyük rol oynadığı bilinmektedir. Arap olma-

¹¹ Ahmed b. Ali el-Makrizî, *el-Hıtat*, Beyrut (Dâru's-Sadr, tarihsiz) II, 246.

yan Müslüman milletler, cami mimarisini ülkelerindeki yerli mimarînin tesiri ve iklimlerinin icaplarına göre az çok değiştirdiler. İslâmiyet, fetihlerle yayılmaya başladığında, Müslüman orduların gidip yerleştikleri yerlerde kurdukları ordugâh şehirlerde (Basra, Kûfe vs. gibi) ilk ordugâh camileri de kurdular.

İnşa edilen cami binaları, kuru bir yapı olarak bırakılmıyor, etrafında çeşitli hayır kurumlarının yapılmasına da vesile oluyorlardı. Bundan başka Müslümanlar tarafından yapılan camilerin masrafları, tamir ve onarım paraları ile görevlilerin maaşları, bütünüyle camii yapanların kurdukları vakıflarca karşılanır oldu. Çünkü cami inşa eden bir kimse, onun masraflarına tahsis edilmek üzere bir kısım mal ve mülkünü de vakf ederdi. Camiler için böyle bir mülkün tayini ilk defa Emevî halifelerinden Velid b. Abdülmelik tarafından h. 88 (m.700) tarihinde Ümeyye Camii için köy ve mezraların tahsisi ile başlamıştı.¹²

Arapça bir kelime olan cami, "cem" kökünden türetilmiştir. Bu ismin sözlük anlamı, aslında camilerin fonksiyonları hakkında da ipuçları vermektedir. Gerçekten de toplayan, toplayıcı ve bir araya getiren gibi anlamlara gelen cami kelimesi, başlangıçta sadece Cuma Namazı ile daha sonra da bayram namazlarının kılındığı büyük mescidler için kullanılıyordu. Mescid kelimesine gelince o da Arapça bir kelime olan ve "eğilmek, tevazu ile alını yere koymak" anlamına gelen "sücûd" kökünden gelmektedir. Bu özelliği ile o, "secde edilen yer" mânâsında bir mekân ismidir.¹³ Allah adının anıldığı ve O'nun emrine itaatle kulluk görevinin yerine getirildiği mescidlerde cemaat rûhunun tesisi sağlanıyordu. Günde beş vakit farz namazlarda, haftada bir Cuma günü, yılda iki kere bayram namazlarında yan yana, omuz omuza saf tutanlar, renk, dil, ırk gibi ayrılığa sebep olacak farklılıkları bir kenara atıyorlardı. İşte cami bu anlamda Müslümanları bir araya getirip topluyordu.

Bilindiği gibi Allah, insanları doğru yola iletmek ve dolayısıyla onları dünya ve ahiret saadetine kavuşturmak için zaman zaman peygamber adı verilen elçilerini göndermişti. Allah'ın emirlerini insanlara tebliğ etmek üzere gönderilen son elçi de Abdullah'ın oğlu Hz. Muhammed (s.a.v.) idi. Onun vefatından sonra -Peygamberlik hariç olmak üzere- diğer görevleri (devlet

¹² Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 2006, s. 294.

¹³ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî, *İ'lâmu's-Sâcid bi Ahkâmi'l-Mesâcid*, (tahkik, Ebü'l-Vefa Mustafa Merağî), Kahire 1982, s. 26 - 27; Ş. Sami, *Kamus-ı Türkî*, İstanbul 1317, I, 709; Önkal -Bozkurt, "Câmi" (*DİA*), VII, 46; Ziya Kazıcı, *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*, İstanbul 2003, s. 157 - 158.

başkanlığı, kadılık ve imamlık gibi) zaman ve şartlara göre diğer bazı kimse-ler tarafından üstlenmişti. Bu görevlerden biri de imamlıktır.

Kur'ân-ı Kerim'in yedi yerinde müfred (tekil), beş yerinde de cemi' (çoğul) olarak geçen "imam" kelimesi, sözlükte öne geçmek, önderlik etmek ve yönetmek mânâlarına gelmektedir. Başkaları tarafından önder kabul edilen veya kendisine tâbî olunan kimseye de imam denir. İslâmî kaynaklarda devlet başkanı, dinî ilimlerde çağır açmış veya mezheb kurmuş şahsiyetler, sosyal ve dinî hareketlerde öncülük edenler ile camide cemaatin önüne geçip namaz kıldırın kimseye de imam denir. Bütün bu farklı görev ve fonksiyonlara baktığımız zaman, bu görevlerin tamamında bir yönden topluma önderlik etme gibi ortak bir noktanın bulunduğu görülür. Bununla beraber dinî gelenekte imâmet terimiyle devlet başkanlığı (İmâmet-i Kübrâ) ve cemaata namaz kıldırma (İmâmet-i suğra) kastedilir.

Fikhî terim olarak imam, cemaatin önüne geçip namaz kıldırın kimseye denir. İmamın bu görevine de "imâmet" denir. Gerek Hz. Peygamber, gerekse ondan sonra gelen Râşid halifeler bu görevi yerine getiriyorlardı. İmamlık faziletli bir görevdir. Bu sebeple dinen hayırlı ve şerefli mesleklerden biri sayılmıştır. Zira yukarıda da işaret edildiği gibi bir anlamda Peygamber mesleğidir denebilir. Bu bakımdan, toplumda, bilgili, ahlâklı, dirayetli ve kıratı düzgün olan kimselerin bu göreve getirilmeleri gerekir. Müslümanların hem dinî, hem de eğitim ve irşadda önderi olacak kimsenin bu sıfatları taşıması icab eder. Ancak bu sayede Hz. Peygamberi temsil edebilir. Bu temsil meselesi, bizi imamların görevleri hakkında da bazı bilgiler verme zorunda bıraktı.

Günümüzde vazifesi mihrab ile minber arasına sıkışmış gibi görünen imamın görev ve yetkileri başlangıçta bu kadar kısıtlı değildi. O, sosyal hayatın en önemli unsurlarından biri olduğu için toplumda daha faal bir rol oynuyordu. İmam, özellikle Osmanlı dönemi şehrinin toplum hayatında önemli bir yere sahiptir. Mahallenin her şeyi ondan sorulur. Onun haberi olmadan mahalleye yabancı bir kimse giremezdi. Ölüm ve doğumların kayıtlarını o tutardı. Mahallenin genel ahlâkından bir dereceye kadar o sorumlu idi. Zira Osmanlı toplumunda mahalle imamı kadı (hâkim, yargıç)nın vazife ve temsilciliğini yapardı. Mekâna göre bir görev taksimi yapıldığında kadı-nâib-imam hiyerarşisi görülmektedir. Ülkemizde 1245 (1829) senesinde muhtarlık teşkilâtı kurulana kadar mahallelerin mülkî ve beledî âmiri yani yöneticisi olan imamlar, aynı zamanda kadı'nın bir nevi temsilciliğini de ya-

pıyorlardı.¹⁴ İmamların sahip oldukları bunca yetki yabancıların da gözünden kaçmamış olacak ki, XVII. asrın ortalarında Osmanlı ülkesinde bulunan Jean Thevenot, imamların toplum nezdinde, sahip oldukları değeri anlattıktan sonra şöyle der: “ Ayrıca yaşlı, dürüst, Kur’ân’ı iyi bilen, dünya işlerinin bilirkişisi hocalar vardır. Bizim hukukçular gibidirler. Önemli işler için çoğu zaman bu hocalara başvurulurdu. Onlar, kendilerine saygı gösteren halk arasında büyük nüfuza sahiptirler.”¹⁵

Osmanlı Devleti’nde mahalle halkının beledî, idarî ve dinî yöneticisi olan imamın vazifesi, sadece sivil hayatta değil, askeriyede de vardı. Bu sebeple biz, onun askeriyedeki kısaca değinmek istiyoruz. Onun, askeriyede de önemli bir mevkie vardı. “*Osmanlı Teşkilât ve Kıyafet-i Askeriyesi*” adlı eserinde Mahmud Şevket bu konuda şöyle der: “ İmam, başını da yeşil çuhadan müdevveru’ş-şekl kalafat üzerine beyaz sarık sarıp arkasına dar kollu kırmızı cübbe ve bunun altına sivaî entari ve bacağına dökme şalvar iktisa eder. Ve ayağına mavi mest ve papuç giyer ve Mushaf-ı Şerif vaz’ına mahsus olan cüz kesesini boynuna asar idi. Yeniçeri Ocağı’na mahsus olmak üzere “*İmam-ı Hazret-i Ağa*” unvanını haiz bir imam bulunduğu gibi kapıkulu sünûf-i askeriyesi ortalarından (bölük) her birinde dahi efrad-ı askeriyeye ta’lim-i şerâit-i dinîye etmek ve eda-yı salât ile talkın, gasl ve tekfin vezaifi dahi ifa eylemek üzere bir imam mevcud idi. Kıtaat-ı askerîyenin büyük zâbitanı meyanında vâcibu’r-riâye olanlardan birinin ismine nisbetle yâd edilmesi, ordu-yu humâyûnca kadîmen mutad olduğu cihetle yeniçeri ortalarından 84. cemaat ortasına (bölüğüne) İmam-ı Hazret-i Ağa nâmına nisbetle “*İmam*” denirdi. ¹⁶

Osmanlılarda, mahalle yöneticisi olan imamlar, günümüzde olduğu gibi cemaate namaz kıldırıp köşelerine çekilmiyorlardı. Onlar, mahallenin gören gözü, işiten kulağı idiler. Kahvede vaaz eder, çocuklara ders verir, cemaate yol gösterir, hasta ve fakirlerle ilgilenirlerdi. Bununla beraber onlar, sadece dinî bir kılavuz, öğrencilere ders okutan birer öğretmen, kahvehane ve minberlerde cemaate yol gösteren birer akıl hocaları değillerdi. Onlar, mahallelerinin düzeninden, halk arasındaki âhenk ve barıştan sorumlu birer yönetici idiler. Mahalleleri onlar yönetirdi.¹⁷ Nitekim açıktan açığa kötülük yapan ve

¹⁴ Ahmed Lütfi, *Lütfi Tarihi*, İstanbul 1292, II, 73; İlber Ortaylı, *Tanzimattan Sonra Mahallî İdareler*, Ankara 1974, s. 109.

¹⁵ Jean Thevenot, *L’Empire du Grand Turc*, Paris 1965, s. 149.

¹⁶ Mahmud Şevket, *Osmanlı Teşkilâtı ve Kıyafet-i Askeriyesi*, İstanbul 1325, I, 97 – 98.

¹⁷ Aydın Yalçın, *Türkiye İktisat Tarihi*, Ankara 1979, I, 193.

kötülükleri bilinenler, içki içenler, namaz kılmayanlar, insanlara karşı iyi bir davranış içinde olmayanların mahallelere sokulmaması bizzat imamlardan istenmektedir. Onlara bu neviden görevlerini hatırlatan ve Aralık 1717 tarihini taşıyan bir "emir" elimizde bulunmaktadır.¹⁸

Daha önce kısaca temas edildiği gibi cami, kuruluşundan itibaren farklı alanlarda topluma hizmet veren bir müessese idi. Dolayısıyla camii, sadece yukarıda işaret edilen sözlük ve ıstılahî anlamları açısından değerlendirme gerekir. Zira Hz. Peygamber ve Hülefa-i Raşidîn dönemindeki cami sosyal hayatın merkezi durumunda idi. O, namaz ve diğer ibadetlerle birlikte başka faaliyetlerin de icra edildiği bir mekândı. Denebilir ki fert ve toplumun bütün problemleri bir anlamda burada çözüme kavuşturuluyordu. Bu bakımdan camideki faaliyetleri bir anlamda dinî ve sosyal olarak iki kısma ayırmak da mümkündür. Bununla beraber, bu çalışmamızda, fazla teferruata girmeden camiin, icra ettiği fonksiyonların bir kısmına ana hatlarıyla temas etmeye çalışacağız:

a. Mâbed Olarak Cami:

Mescid / Cami, başlangıçta idare, eğitim-öğretim, mahkeme salonu (adliye sarayı), elçilerin kabul yeri gibi değişik amaçlar için kullanılmışsa da onun günümüze kadar devam eden asıl fonksiyonu, bir mâbed oluşudur. Âyetlerde geçen "*Allah'ın adı anılan, sabah akşam tesbih edilip namaz kılınan evler*"¹⁹, "*İlk günde takva temeli üzerine kurulan mescid, içinde namaz kılmana daha uygundur*"²⁰ gibi âyetler buna delalet etmektedir.

Bilindiği gibi namaz, Allah'ın emri olarak yerine getirilmesi gereken en büyük ibadetlerden biridir. Her ne kadar İslâmiyet'te bütün bir yeryüzü mescid kabul edilmişse de farz namazların mescidde cemaatle eda edilmesi, Hz. Peygamber'in emri olarak kaynaklarda yerini almış bulunmaktadır. Gerçi münferiden namazın kılınması mümkünse de cemaatle kılınması, hem sevab bakımından, hem de sosyal yönden büyük bir önem taşır. Bundan dolayı olsa gerek ki, pek çok hadiste işaret edildiği gibi ashabtan bazıları, farz namazları evlerde kılıp camiye gitmemeyi Hz. Peygamber'in Sünnet'ini terk

¹⁸ Arşiv belgesinin tam metni için bkz. Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, s. 266.

¹⁹ en-Nur 36.

²⁰ et-Tevbe 108.

etme olarak yorumlamışlardır.²¹ Bundan başka Müslümanların haftada bir gün (Cuma) ve senede iki gün (Ramazan ve Kurban) kıldıkları Cuma ile bayram namazlarını mutlaka cemaatle kılmaları da gerekir. Mescidin icra ettiği mabedlik fonksiyonu, günümüzde de aynen devam ettiği için bu konu üzerinde pek fazla durmak istemiyoruz.

b. Eğitim-Öğretim ve Kültür Merkezi Olarak Cami:

Tarihî seyir ve tekâmülü içinde, dinin kuvvet merkezi olduğu eğitim ve öğretim, İslâm kültür ve medeniyetinin gelişip yayılmasında büyük bir rol oynamıştır. Toplumunu ıslah edip geliştirmek için, eğitim-öğretim faaliyetlerinin yapılmasına ve bu programların zamanla sistemli bir şekilde geliştirilmesine olan ihtiyaç bilinmektedir. Buna göre İslâmî eğitim ve öğretimin gayesi, iyi ve dengeli insan (insan-ı kâmil) yetiştirme olmaktadır. Bu anlayış, ırk, renk, dil, zaman, sınır ve coğrafi bölge gibi kayıtlarla sınırlandırılmış değildir. Bu sebeple Hz. Peygamber'den zaman ve mekân belirtilmeden genel olarak ifade edilen "Allah, beni bir muallim (öğretici, öğretmen) olarak gönderdi"²² şeklinde bir hadis rivayet edilmektedir. Kur'ân'da da bu konuya temasla Peygamber'in vazifesinin öğreticilik olduğu belirtilir. "*Ey Rabbimiz! Onlara, kendi içlerinden senin âyetlerini okuyacak, onlara kitap ve hikmeti öğretecek, onları temizleyecek bir elçi gönder.*"²³ Nihayet bazı hadislerin genel anlamda ilmi teşvik etmesi, Müslümanların her türlü ilmî faaliyet ve araştırmalarda bulunmalarına sebep olmuştur. Bütün bunlara, Kur'ân-ı Kerimin ilmi teşvik eden âyetleri de eklendiği zaman İslâm Dünyası'nda ilmî faaliyetlerin niçin kısa zamanda büyük bir gelişme gösterdiği anlaşılır.

İslâm'dan önce, bütün toplumlarda olduğu gibi Arap dünyasında da – basit bir şekilde de olsa– eğitim-öğretim faaliyetleri vardı. Bu faaliyet, Arap gencinin çevre, tecrübe ve kabilesinin fertleri ile olan münasebetlerinden doğmakta idi. Bu dönemde Araplar arasında revaçta bulunan ilimler tıp, şiir, edebiyat, kıyafe, arrafe ve kehanet gibi daha ziyade tecrübeye dayanan ve genelde örgün bir eğitim-öğretim istemeyen ilimlerdi.²⁴ İslâm'ın zuhuru ile başta Arapların ve onları takiben Müslüman olan diğer milletlerin önüne geniş ufuklar açılmaya başlandı. Buna, Kur'ân'ın onları gerek bitki, gerek

²¹ Nesei, İmamet, 50; Ebû Davud, Salât, 46.

²² İbn Mâce, Sünen, Mukaddime, 17, 229.

²³ Kur'ân, el-Bakara 129.

²⁴ Ömer Rıza Kehhale, *Dırasât İctimaiyye fi'l-Usûri'l-İslâmiyye*, Dımaşk 1973, s. 37.

hayvanat, gerek tarih, gerek coğrafya ve gerekse astronomi gibi ilimler hakkında çevrelerine bakmaya zorlaması ve onları bu konuda teşvik etmesi sebep olmuştur. Bu teşvik, sadece Kur'ân'dan değil, aynı zamanda Hz. Peygamber tarafından da yapılmakta idi. Şu kadar var ki, başlangıçta Hz. Peygamber'in öğretmek istediği şey, din, yani İslâm'dı.²⁵

Hz. Peygamber döneminde cami, en önemli eğitim ve öğretim merkezi idi. Resûlullah, Medine'ye hicret edince orada bir mescidin inşa edilmesini istemişti. Burada hem günlük namazlar eda edilecek, hem de dinin öğretilmesi sağlanacaktı. Bunun için bu mescidde, namaz için bir yerin tahsisinden sonra, ikinci bölümün (Suffa) eğitim ve öğretim faaliyetlerine ayrıldığını, üçüncü bir bölümün de Hz. Peygamber'in aile efradı için ayrıldığını biliyoruz. Bu bölümlerden biri olan Suffa, İslâm Dünyası'nın ilk üniversitesidir denebilir. Bizzat Hz. Peygamber burada dersler vermek suretiyle eğitim ve öğretim faaliyetlerine devam ediyordu. Suffa'daki eğitim-öğretim faaliyetlerinde, başka öğretmenlerin de kendisine yardımcı oldukları bilinmektedir. Ubâde b. Sâmit, Mus'ab b. Umeyr, Ebban b. Said b. As ve Ebû Ubeyde b. Cerrah gibi isimler burada zikredilebilir.²⁶

Hz. Peygamber, çevresindeki insanların İslâm'ı daha iyi öğrenebilmeleri için gereken eğitim ve öğretim faaliyetlerine devam ediyordu. O, bu iş için de genellikle mescidi merkez edinmişti. Günün her saatinde orada toplanmış bulunan cemaate dinî öğretmeye gayret ediyordu. Keza o, Cuma ve bayram hutbelerinin dışında da zaman zaman minbere çıkıp ashabına hitabelerde bulunuyordu. Mescidde yapılan konuşmalardan hem erkekler, hem de kadınlar istifade ediyorlardı. Bununla beraber kadınlar bununla yetinmemiş olacaklar ki, " Ya Resûlallah! Erkeklerden bize meydan kalmıyor, kendiliğinizden bize bir gün ayırın" talebinde bulundular. Bundan anlaşıldığına göre kadınlar, Hz. Peygamber'in vereceği bilgiyi daha iyi kavrayabilmek gayesiyle bilgi, va'z ve nasihat için sadece kendilerine ait olmak üzere bir gün istemişlerdi.²⁷

²⁵ Bu konuda daha geniş bilgi ve örnekler için bkz. Kazıcı, *Osmanlıda Eğitim Öğretim*, s. 19 – 22.

²⁶ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Kazıcı, *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, s. 22.

²⁷ Buhârî, *İlim*, 36.

Hülefa-i Râşidîn döneminde eğitim ve öğretim faaliyetleri, Hz. Peygamber dönemine göre biraz daha gelişmekle birlikte yine cami ve küttablarda²⁸ görülmekte idi. Râşid halifeler döneminde gerek Medine, gerekse yeni fet-hedilen yerlerde inşa edilen camiler, aynı zamanda birer eğitim ve öğretim merkezi vazifesini de görüyorlardı. Bu durum, kendilerinden sonra gelen Emevîler döneminde de aynı şekilde devam ediyordu. Denebilir ki Emevî dönemi, kendinden önceki dönemden pek farklı değildi. Nitekim Mısır'da Amr b. As'ın, Fustat'ta hicretin 21. yılında inşa ettirdiği ve o günden zamana kadar kendi adı ile anılan cami, bir eğitim ve öğretim merkezi olmuştu. Âlimler, burada kendilerini çevreleyen (halaka) öğrencilere dersler veriyorlardı.²⁹

Öyle anlaşılıyor ki İslâm tarihi boyunca camilerde, devrin bilinen bütün ilimleri tedarik ediliyordu. Bu tedarik iki şekilde gelişmişti. Bunlardan biri yaygın eğitim idi ki camilerde mihrab, minber ve vaaz kürsüsü ile camilerin muhtelif yerlerinde geçici olarak kurulan kürsülerden halka ve isteklilere yönelik eğitim-öğretim faaliyetleri idi. Camilerdeki örgün eğitim ise belirli yaş gruplarındaki öğrencilere yönelik öğretim faaliyetleri idi. Gerek yaygın, gerek örgün eğitim olsun, camilerdeki eğitim-öğretimin program ve müfredatı, zaman, zemin, ihtiyaç ve öğretim elemanlarına göre farklılıklar arz ediyordu. Ancak genel olarak camideki eğitim-öğretime baktığımızda, Müslümanların, camilerini yaşadıkları devirlerde ulaşabildikleri bütün ilimlere açtıklarını görüyoruz. Bu sebeple tarih boyunca cami, ismine uygun olarak bütün ilimleri de toplayan bir mekân olmuştur.³⁰

Gerçekten İslâm tarihinin başından, son dönemlere kadar devrin bilinen bütün ilimleri camilerde tedarik edilirdi. Kur'ân, Hadis, Fıkıh ve Kelâm gibi dinî ilimlerin yanında tarih, felsefe, tıp, astronomi, aruz gibi ilimler de öğretilirdi. Nitekim Suyûtî, Kahire'deki Tulunoğlu Camii'nde, bilinen bütün ilimlerin okutulduğunu, Abdullatif el-Bağdadî de el-Ezher Camii'nde her gün öğle üzeri tıp dersinin okutulduğunu anlatır.³¹ Kendisinden önceki uygulamanın bir devamı olan bu durum, camilerin aynı zamanda birer tıp merkezi olduklarını da göstermektedir. Fazla detaya girmeden bu konuda kısaca bilgi

²⁸ Bir çeşit sıbyan mektebi veya anaokulu diyebileceğimiz okuma - yazmanın öğretil-diği eğitim öğretim kurumu. Bu konuda daha geniş bilgi için. Kazıcı, *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, s. 17 - 20.

²⁹ *el-Ezher Târihukû ve Tatavvurûhû*, Kahire 1983, s. 101.

³⁰ Cahid Baltacı, *XV - XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 2005, I, 27.

³¹ Fethiye en-Nebravî, age. s. 167.

vermek istiyoruz. Bilindiği gibi İslâm'dan önceki Arap tıbbı, genellikle tecrübeye dayanıyordu. Bu dönemde Araplar, daha ziyade bitkileri ve özellikle çöl bitkilerini ilaç olarak kullanıyorlardı. İslâm'ın gelişi ile tıp için yeni kapılar açılmaya başlandı. Zira Hz. Peygamber, doktorlarla istişareyi teşvik ediyor ve onların bilgilerinden yararlanmayı gerekli görüyordu. Hatta bu konuda o, doktorların Müslüman olup olmamasına da bakmıyordu. Nitekim Veda Haccı esnasında hastalanan Sa'd b. Ebi Vakkas'ın tedavi edilmesini, zamanın Arap tabibi ve henüz Müslüman olmayan Hâris b. Kelde es-Sakaffî'den istemişti.³²

İslâm tarihinde tıpla iştilal ve hastane kurulması gerektiği anlayışı, Hz. Peygamber zamanına kadar uzanmaktadır. Nitekim Hendek Muharebesi esnasında yaralıların, Mescid-i Nebevî'de kurulan ve adına "Rüfeyde Çadırı" denilen bir çadıra kaldırılıp orada tedavi edilmelerini istemesi buna işaret etmektedir.³³

Bilindiği üzere Mekkeli müşriklerin diğer bazı kabileleri de yanına alarak (Ahzâb) Medine'ye saldırdığı Hendek Savaşı'nda, Müslümanlardan yaralananlar olmuştu. Bu yaralılarından biri de Sa'd. B. Muaz, idi. Sa'd, savaş esnasında Kureyş ordusu tarafından atılan bir okla ağır yaralanmıştı. Resûlullah, onu sık sık ziyaret edebilmek için mescide bir çadır kurdurdu. O sırada Medine'de bulunan Gıfar oğulları için de Mescid-i Nebevî'de ayrı bir çadır kurulmuştu.³⁴ Bu çadır, yaralıların tedavisinde üstün gayretleri bulunan Beni Eslem kabilesinden Rüfeyde el-Ensârî adındaki hanım sahabinin ismiyle adlandırılmıştır.³⁵

c. Devlet Müessesesi Olarak Cami:

İslâm müesseselerinin oluşum ve gelişiminde büyük bir hizmeti bulunan cami, bu yönüyle icra ettiği pek çok fonksiyonu bulunmaktadır. Devlet ve toplumu ilgilendiren pek çok problem, camide gündeme getirilirdi. Söz gelimi ilk dönemlerde Hz. Peygamber ve halifeleri hem ordu komutanı, hem devletin başı olmakla siyasî reis, hem, camide imamlık yapmak suretiyle dinî reis, hem yine bu mekânda adalet dağıtmak suretiyle dönemlerinin adalet

³² Âmir en-Neccar, *Fi Târihi't-Tıbb fi'd-Devleti'l-İslâmiyye*, Kahire 1986, s. 41.

³³ Ahmed İsa Bek, *Târihu'l-Bimâristânât fi'l-İslâm*, Beyrut 1981, s. 9.

³⁴ Buhârî, *Salât* 59; Müslim, *Cihad* 67; Ayrıca bkz. İbn Hişâm, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, III, 114, 129.

³⁵ Levent Öztürk, *On İkinci Yüzyıla Kadar İslâm Dünyasında Hastaneler*, İstanbul 2007, s. 68; Diğer örnekler için bkz. Ağırman, *Mescid ve Fonksiyonları*, s. 166 - 167.

işinden sorumlu olan kimseler idiler. Demek oluyor ki, Müslümanlarda hayatın bütün safhalarına taalluk eden gelişmelerin merkezi cami idi. Nitekim Hz. Peygamber ve halifeleri Müslümanlara dinî bir mevzuda va'z etmek istedikleri zaman minbere çıkıp Müslümanlara hitab ederlerdi. Aynı şekilde herhangi bir düşmanla savaşmak için bir ordu gönderileceği zaman, yine aynı minbere çıkar tamamen siyasî ve maddî olan meselelerden konuşurlardı. Binaenaleyh aynı cami, hem dinî, hem siyasî, hem kazaî hem de idarî bir mekân olarak kullanılıyordu.³⁶ Bu arada Hz. Osman'ın halife seçilişi esnasında olduğu gibi camiler, siyasî bir seçim mekânı oldular. Halifeler, burada, seçtikleri takdirde, takip edecekleri siyaseti belirleyen ilk siyasî konuşmalarını camide yapıyorlardı. Bütün bunlara rağmen biz konuyu daha fazla uzatmadan ve teferruata girmeden ana hatlarıyla vermek istiyoruz.

Daha önce de işaret edildiği gibi Hz. Peygamber'in evi mescide bitişik bulunuyordu. O, dinî ve idarî münasebetler bakımından evi ile mescidi âdetta bütünleştirmişti. Hz. Peygamber'in bu uygulaması, daha sonraki dönemlerde de devam edecektir. Bu yüzden "Dârü'l-imâre" denilen hükümet konakları cami yanında inşa ediliyordu. Nitekim yeni kurulan Kûfe, Basra ve Fustat'ta böyle yapıldı. Hz. Peygamber, gerek devlet yönetimi, gerek şûra, gerek savaşla ilgili kararlar ile elçi kabul gibi önemli meseleleri mescidde görüşüp karara bağlıyor ve bu kararları halka ilan ediyordu. Hz. Peygamber'in bu sünneti, kendisinden sonra gelen Raşid halifeler tarafından da aynen uygulama alanına konmuştu.

Burada şuna da işaret edelim ki, Hz. Peygamber, İslâm diplomatik ilmi bakımından da önemli olan bir uygulamayı (elçi kabulü) da camide yapıyordu. O, yabancı elçileri en güzel elbiselerini giyerek mescidde kabul ederdi. Onun, elçileri kabul ettiği yer hâlen "Üstüvânetü'l-Vüfûd" (sefirler sütunu) olarak bilinmektedir.³⁷

d. Adalet Dağıtım Merkezi Olarak Cami:

Bilindiği gibi, sosyal bir varlık olarak yaratılan insan nesli, toplu olarak bir arada yaşamak zorundadırlar. Huzurlu bir toplu yaşama ise toplum fertlerinin birbirlerine karşı sevgi ve saygıları ile mümkündür. Cemiyetteki fertler, karşılıklı olarak birbirlerinin hak ve vazifelerine riayet ettikleri müddetçe rahat bir hayat sürerler. Fakat bu, her zaman gerçekleşmeyebilir. Zira insan-

³⁶ Daha geniş bilgi için bkz. Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, s. 84 – 85.

³⁷ Geniş bilgi için bkz. Önkâl – Bozkurt, "Câmi" *DİA*. VII, 51.

liğin başlangıcından bu yana anlaşmazlıklar görülmeye devam etmiştir. İşte bu ihtilafların ortadan kaldırılması için kurulan kadılık (anlaşmazlıkları çözüp ortadan kaldıran bir sınıf) teşkilâtı, insanlık tarihi kadar eskidir denebilir. Çünkü insan var olduğu günden beri, kendisi ile başkaları arasında meydana gelen anlaşmazlıkları çözecek başka bir insana daima ihtiyaç hisseder olmuştur. Bu bakımdan, tarihin uzak dönemlerinden beri, insanlar arasındaki ihtilafları halleden dirayetli kimseler olmuştur. İslâmiyet'le birlikte anlaşmazlıklarda yargılama görevini bizzat Hz. Peygamber yüklendi. O, dinin bütün emirlerini tebliğ ederken, aynı zamanda yargı (kadılık) vazifesini de yerine getiriyordu. Bu uygulamada o, Kur'ân'ın emirlerine göre hareket ediyordu.

İslâm'ın, gerek Kur'ân, gerekse hadisler vasıtasıyla üzerinde ehemmiyetle durduğu konulardan biri de her türlü haksızlığı ortadan kaldırmaya yönelik olan adalet anlayışıdır. Gerçekten Allah, adalete uygun davranmamızı, her türlü iş ve davranışımızda bu prensibe riayet etmemizi emreder. Bu prensibe riayet sayesinde haksızlıklar ortadan kalkacak ve adalet yerleşmiş olacaktır.³⁸

İslâm'ın, varlıklar âleminde titizlikle uyulup uygulanmasını istediği önemli konulardan biri de adalettir. Gerek Hz. Peygamber, gerekse onun halifeleri, adalet dağıtımını hususunda çok titiz davranıyorlardı. Fakat onların döneminde günümüzde olduğu gibi "Adalet Sarayları" yoktu. Onlar, bu iş için camileri kullanıyorlardı. Başka bir ifade ile o dönemde cami aynı zamanda bir adalet sarayı görev ve fonksiyonunu da yerine getiriyordu. Bu konudaki uygulamalar ile ilgili pek çok bilgi ve rivayet bulunmaktadır. Bununla beraber biz, Kettanî'nin, konu hakkındaki bir ifadesini buraya almakla yetinmek istiyoruz. "Resûlullah, sahabe arasındaki problemleri mescidde çözerdi. Hülefa-i Râşidîn de Hz. Peygamber'in bu sünnetini takip ederek mescidde oturur ve husumetleri orada çözerlerdi."³⁹

İslâm ümmetinin, Hz. Peygamber dönemindeki sadeliği sebebiyle pek büyük anlaşmazlıklar olmadığı için Hz. Peygambere fazla dava intikal etmiyordu. Herhangi bir anlaşmazlık halinde davalı ve davacı kendiliklerinden onun bulunduğu yerdeki (cami, pazaryeri, konaklama yerindeki bir çadır) huzuruna geliyorlardı. İslâmiyet'in başlangıcında kaza işlerine bizzat Resulullah bakıyordu. Bununla beraber onun, kendi huzurunda ashabından

³⁸ Kur'ân, el-Mâide, 8; en-Nisa 58; en-Nahl, 90.

³⁹ Muhammed el-Hüsni el-İdrisi el-Kettânî, *et-Teratibu'l-İdâriyye*, Beyrut, tarihsiz, I, 270.

bazılarına da dava gördürdüğü olmuştur. Nitekim Hz. Ömer, Hz. Ali ve Muaz b. Cebel onun arzusuna uyarak kadılık görevini yerine getirdiklerinden kendilerine Hz. Peygamber'in kadıları unvanı verilmiştir.⁴⁰ Sonuç olarak söylemek gerekirse cami, hem Hz. Peygamber, hem Hülefa-i Raşidîn dönemlerinde adalet sarayı olarak görev yaptı.⁴¹

Camiin, adalet hizmetinde görev yapması geleneği, asırlar boyu devam etmiş görünmektedir. Hatta bu uygulamayı Osmanlıların ilk dönemine kadar getirmemiz mümkün olmaktadır. Nitekim Osmanlılarda kaza (yargı) işinin İslâm an'anesine uygun olarak camilerde görülmesi için Bursa'daki Yeşil Cami ile Yıldırım Camileri, dava görülebilecek bir şekilde yaptırılmışlardı.⁴² Gerçekten de Bursa'daki Yeşil Cami gözden geçirilecek olursa, biraz yüksek olan minberle mihrab arası namaza, fiskiyenin bulunduğu ve nisbeten alçak olan yer davacılar, iki tarafındaki odalar da davaları görecektir olan kadı ve kadıaskerlere tahsis edilmişti.⁴³

e. Askerî Merkez Bakımından Cami:

Bilindiği gibi Kur'ân ve Hz. Peygamber'in hadislerinde cihad ile ilgili pek çok emir ve tavsiye bulunmaktadır. Cihadla ilgili âyetlerin devamlı bir surette namazlarda okunması, Müslümanları, saldıracak veya saldırmaya hazırlanan düşmanla mücadeleye hazırlıklı olmalarını sağladı. Bu bakımdan Asr-ı Saadet'te mescid, askerî bir karargâh ve askerî şûra meclisi gibi fonksiyonları da üstlenmişti. Daha önce de işaret edildiği gibi Hz. Peygamber'in vasıflarından biri de ordu komutanı olmasıydı. Bu özellik, sadece kendisinde değil, kendisinden önceki birçok peygamberde de vardı.

Hz. Peygamber, savaştan önce ashabıyla istişare eder ve aksine bir vahiy gelmedikçe onların fikirlerine uyardı. Nitekim Uhud Gazvesi öncesinde Mescid-i Nebevî'de böyle bir toplantı yapılmıştı. Özellikle Bedir Savaşı'na katılmayanlar ile gençlerin çoğunluğu oluşturduğu bu toplantıda, Hz. Peygamber'in arzusu hilafına bir karar alınmıştı. Resûlullah ile bir kısım ashabın, Medine içinde müdafaa savaşı yapılması fikri kabul görmemişti. Bizzat

⁴⁰ el-Kettânî, I, 256 – 258.

⁴¹ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Ahmet Önkal – Nebi bozkurt, "Câmi" DİA. VII, 52; Ağırman, *Mescid*, s. 173 – 174; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri*, s. 180 – 185.

⁴² M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1971, II, 120.

⁴³ Osman (Nuri) Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul 1977, I, 199.

kendisinin istememesine rağmen Hz. Peygamber çoğunluğun kararına uymuştu.⁴⁴

Tarih kaynaklarının verdiği bilgiye göre Hz. Peygamber, savaş kararlarını genellikle mescidde verir ve bunu minberden ilan ederdi. Keza o, sefer halinde orduyu donatma çağrısını da buradan yapardı. Bir seriye göndereceği zaman komutanına mescidde talimat verirdi. Nitekim Abdullah b. Cahş'ı Nahle'ye gönderdiğinde onu, gizli bir yazılı talimatla Mescid-i Nebevî'den uğurlamıştı. Hz. Peygamber, orduya bizzat komuta edeceği zaman mescidde iki rekât namaz kılar, zırhını giyerek dışarı çıkar ve kapıya getirilen atına binip seferi başlatırdı.

f. Kamu Yönetimi Açısından Cami:

Camiler, ilk dönemlerinden itibaren yöneticilerin halkla bir araya geldikleri yerlerdi. Bu durum, çok daha sonraki dönemlerde de devam edecektir. Asr-ı Saadet'te her türlü istek ve problemler burada dile getirilirdi. Müslümanlar, gerek Hz. Peygamber, gerek ilk halifeler ve gerekse diğer idarecilerle namaz öncesinde ve sonrasında talep ve şikâyetlerini kolaylıkla intikal ettirebiliyorlardı.

Hz. Peygamber'in, iktisadî hayata dair söz ve uygulamaları hadis ve tarih kaynaklarında epey yer tutar. Mukaddes Kitaplar içinde, devlet bütçesi ve harcamaları ile ilgili hükümler ihtiva eden tek Semavî kitap olan Kur'ân'ın, iktisatla ilgili bu hükümleri, Asr-ı Saadet'te camide yürütülürdü. Vergilerin tahsil ve tevziine nezaret eden Hz. Peygamber, mescidde toplanan malları gerekli yerler ile ihtiyaç sahiplerine dağıtırdı. Bu gelenek, Hülefa-i Raşidîn döneminde de bir müddet devam etti. Hamidullah'ın ifadesine göre Hz. Peygamber döneminde Mescid-i Nebevî'ye bitişik ve ikinci katı da bulunan "meşrebe âliye", "gurfe" veya "hızâne" adlarıyla anılan bir oda, beytülmal olarak kullanılıyordu. Bu odanın muhafızlığını da Bilal-i Habeşî yapıyordu.⁴⁵ Yönetimin cami ile olan ilgisinden dolayı başlangıçta beytülmal, genellikle camie bitişik olurdu. Hatta bazen camiin içinde yer alırdı. Nitekim Hz. Ali döneminde Basra beytülmalı, aynı zamanda şehrin büyük camii durumunda idi. Muaviye, Basra'daki adamları vasıtasıyla Hz. Ali'ye karşı harekete geçtiği zaman dönemin valisi Ziyad b. Ebih, beytülmalı, Huddan kabilesi camiine nakletmişti.

⁴⁴ İbn Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviye*, II, 5.

⁴⁵ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, trc. Salih Tuğ, İstanbul 1980, II, 1121.

Bir anlamda sosyal yardım merkezi olarak da hizmet gören camiın, bu görevi ile ilgili hadis kaynaklarında pek çok bilgi bulunmaktadır. Bununla beraber biz sadece birine işaret etmekle yetinmek istiyoruz. Bilindiği gibi hicretin onuncu senesinde devlet gelirleri hissedilir derecede artmıştı. Hatta öyle olurdu ki bazen "meşrebe" dolu olduğu için gelen eşya ve erzak mescidin bir kenarına konur ve oradan dağıtım yapılırdı. Bu konuda Buhârî'de bulunan ve Enes b. Mâlik'ten rivayet edilen bir hadis bulunmaktadır. Buna göre Bahreyn'den Hz. Peygamber'e harac malı gelir. O da bunun mescide konulmasını emreder. Hz. Peygamber, bu dönemde, kendisine gönderilen en çok mal olmasına rağmen namaz için evinden çıkıp mihraba doğru giderken malın olduğu tarafa bakmaz. Namazı bitirdikten sonra gelip o malın başına oturdu. Her kimi gördüyse ondan bir miktar verdi. O sırada Abbas (r.a.) da gelip:

"- Ya Resulallah! O maldan bana da ver. Çünkü ben, hem kendim hem de akil için fidiye vermişim" der. Bunun üzerine Hz. Peygamber almasını söyleyince Abbas, avuç avuç elbisesinin içine doldurur. Fakat ağır olduğu için kaldıramaz. Hz. Peygamberden ya kendisinin veya bir başkasının bunu sırtına yüklemesi için emretmesini ister. Fakat Hz. Peygamber buna yanaşmaz. Bunun üzerine Abbas, doldurduğu malı avuçlarıyla tekrar boşaltarak kaldıracabileceği kadarını alıp gider. Enes b. Mâlik diyor ki: " Resûlullah, onun hırsına olan taaccübünden dolayı gözümüzden kaybolup gidinceye kadar hep arkasından bakıp durdu. Sonra Resûlullah, o malı tamamen dağıtıp bitirinceye kadar oradan kalkmadı."⁴⁶

Sonuç olarak söylemek gerekirse, Hz. Peygamber ve onun halifeleri döneminde mescid / cami, toplumun bütün ihtiyaçlarının giderildiği bir mekândı. Biz, bunlardan sadece bir kısmına temas etme imkânı bulduk. İnşallah bu çalışma, ileride daha geniş bir şekilde ele alınır ve camiın, sadece işaret edilen dönemlerde değil, daha sonra gelen bütün Müslüman devletlerde de icra ettiği faaliyetleri detaylı bir şekilde ele alınıp incelenir. Böylece İslâm medeniyet parıltılarının dünyaya yayıldığı bir mekân olarak cami ve hizmetleri daha iyi değerlendirilmiş olur.

⁴⁶ Buhârî, *Sahih*, Salât, 42.